

Üç Medeniyetin Öncü Mütefekkeri Olarak “Muallim-i Sani” Ebu Nasr Fârâbî

Prof. Dr. Bekir Karlığa*

Özet

Bu makale, Ortaçağ İslâm dünyasında “Muallim-i Sâni”, Latin Ortaçağında ise “Magister Secundus” olarak anılan Ebû Nasr el-Fârâbî’nin, hem İslâm felsefesi geleneği hem de Yahudi-Hıristiyan düşünce dünyası üzerindeki belirleyici etkisini incelemektedir. Fârâbî, Antik Yunan felsefesini özellikle Aristoteles üzerinden yeniden sistemleştirerek İslâm medeniyetinin “Altın Çağı”nın entelektüel zeminini kurmuş; mantık, metafizik, ahlâk, siyaset felsefesi, psikoloji, musiki ve medeniyet teorisi gibi pek çok alanda kaleme aldığı eserlerle sonraki yüzyılların düşünce haritasını derinden etkilemiştir. Makalede, Fârâbî’nin Orta Asya-Mezopotamya-Mısır ekseninde şekillenen çok katmanlı medeniyet tecrübesiyle kurduğu ilişki, onun “evrensel medeniyet” tasavvurunun arka planı olarak ele alınmakta; “sa’âdet” (mutluluk) ve “el-Medînetü’l-fâdıla” kavramları çerçevesinde erdemli birey, erdemli toplum ve erdemli şehir tasarımı analiz edilmektedir. Ayrıca Fârâbî’nin düşüncelerinin Doğu İslâm dünyasında İbn Sînâ, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî; Batı İslâm dünyasında İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd; Yahudi düşüncesinde ise özellikle İbn Meymûn (Maimonides) üzerinden Ortaçağ Latin dünyasına uzanan etkileri tartışılmaktadır. Böylece Fârâbî’nin, Doğu ve Batı medeniyet havzalarını birbirine bağlayan kurucu bir filozof ve küresel medeniyet düşüncesinin öncülerinden biri olduğu ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî; Muallim-i Sâni; İslâm felsefesi; erdemli şehir; medeniyet düşüncesi; Doğu-Batı ilişkileri.

Giriş

Ortaçağ İslâm dünyasında Muallim-i Sani, Ortaçağ Latin dünyasında “Magister Secundus” yani Aristo’dan sonra ikinci ve en büyük felsefe öğretmeni olarak bilinen Ebu Nasr el-Fârâbî, şüphesiz ki Türk dünyasının sembol şahsiyeti, İslâm dünyasında felsefi düşüncenin kurucu önderi ve Batı dünyasını içine düştüğü skolastik uykudan uyandıran sayılı filozoflardan birisidir. Nasıl Arisitoteles Antik felsefenin ilk kurucusu (Muallim-i Evvel) ise Fârâbî de başta İslâm felsefesi olmak üzere onun izinden giden Ortaçağ Hristiyan Batı ve Yahudi felsefesinin ikinci kurucusudur (Muallim-i Sani).

* Uluslararası Medeniyet Araştırmaları Derneği Başkanı

Günümüzden yaklaşık bin küsur sene önce Orta Asya steplerinden kalkıp Bağdat, Halep, Şam ve Kahire gibi o dönem İslâm dünyasının kültür başkentlerine giderek evrensel düşüncüyü yakından öğrenmeye, bilmeye, tanımaya ve anlamaya çalışan filozof, bugünkü Kazakistan’ın Türkistan bölgesinde yer alan ve tarihi İpek Yolu kervanlarının buluşma noktasındaki Fârâb yakınlarında bulunan Vesic köyünde dünyaya gelmiştir. 40 yaşlarında Bağdat’ta gelen ve 20 yıl burada kalarak bilgi ve düşüncesini geliştiren Fârâbî, eserlerinin büyük bir bölümünü burada kaleme almıştır. Bir süreliğine Türkiye’nin güneyinde bulunan Urfa ili yakınlarındaki Sabîilerin merkezi olan tarihi Harran şehrine gelmiş olan Fârâbî, hayatının geri kalan kısmını Halep ve Şam’da geçirmiş ve 950 yılında Şam’da vefat etmiştir.

Bu büyük bilge ve filozof, İslâm Medeniyetinin Altın Çağı’nın başlarında, İlahiyattan Metafizığe, Varlık felsefesinden (Ontoloji) Mantık’a, Ahlâk felsefesinden Siyaset felsefesine, Fizik’ten Astronomi’ye, Psikoloji’den Musiki’ye kadar birçok alanda eserler vermekle kalmamış derin felsefi bilgisiyle antik düşüncüyü Ortaçağlara, hatta günümüze taşımıştır. Bu eşsiz düşünür, sistemini kurarken içinde İslâm bilimlerinin de yer aldığı yeni bir bilimler sınıflaması yaparak klasik sistemi bütünüyle değiştirmiş ve ilk kez medeniyet felsefesini, yeni kurduğu bilimler şeması içerisinde çok önemli bir konuma yerleştirmiştir. Fârâbî, Erdemli Kent (el-Medînetü’l-Fâdıla), Medeni Siyaset (es-Siyâsetü’l-Medeniyye) ve Medeniyet Bahisleri (Fusûlü’l-Medenî) isimli eserleri başta olmak üzere bütün eserlerinde, evrensel medeniyet düşüncesinin temellerini inşa etmeye çalışmış büyük bir düşünürdür. Kısacası o, yalnız kendi dönemini ya da yalnız İslâm dünyasını değil doğusuyla batısıyla her dönemde tüm dünyayı aydınlatan büyük bir filozoftur.

Çok iyi biliyoruz ki geçmişten günümüze, insanlığın en temel sorunlarından biri, mutlu bireylerden oluşan erdemli bir toplumun inşası sorunudur. Eskiden beri kimileri mutluluğu güç ve iktidar sahibi olmakta, kimileri şan ve şerefte, kimileri mal ve mülkte, kimileri bedensel haz ve zevkte, kimileri de değişik araç ve yöntemler kullanarak olgunlaşıp yetkinleşmekte aramışlardır. Aristoteles’ten beri hemen hemen her filozof mutluluk problemiyle ilgilenmiş ve eserlerinde mutluluk konusuna yer vermiştir. Fârâbî, pek çok eserinde mutluluk konusuna yer vermekle kalmamış iki eserinde (et-Tenbih ala Sebili’s-Saade ve Tahsilü’s-Saade) doğrudan mutluluk konusunu ele alıp değerlendirmiştir.

Fârâbî, önce et-Tenbih ala Sebili’s-Saade isimli eserinde mutluluğun nasıl elde edileceğini araştırmış ve günümüzden yaklaşık 1100 sene önce, çağdaş psikolojinin hâlâ araştırmakta olduğu pek çok konuyu analiz ederek kendi dünya görüşü doğrultusunda isabetli çözümler üretmiştir. Doğrudan mutluluk konusuna tahsis ettiği Tahsilü’s-Saade eserinde ise insanların dikkatini mutluluğa giden yollara çekerek derin psikolojik tahlillerde bulunmuştur. Fârâbî’nin bin küsur yıl önce mutluluk konusunda yaptığı çözümlemelerden pek çoğu günümüze kadar geçerliliğini korumuştur diyebiliriz.

Tarih boyunca insanlığı en çok meşgul eden bir diğer konu ise insanın içinde yaşayıp şekillendiği toplum yapısıyla ilgilidir. Zira insanlık zaman zaman farklı toplum yapılarını denemiş ve kimisinden fazlasıyla memnun kalmış kimisinden ise adeta nefret etmiştir. Burada da erdemler ve zaafılar ön plana çıkmaktadır. Sağlıklı bir ruh ve beden yapısına sahip olan bireyler tabiatları itibarıyla zaafılardan ve eksikliklerden rahatsızlık duyarlar ve

bunlardan kurtulmanın yollarını ararlar. Mutlu bireyler ancak mutlu toplumlarda, mutlu toplumlar da mutlu kentlerde gelişme imkânı bulurlar. Toplumu mutlu kılan şeyler ise erdemlerdir. Erdemli toplumun nasıl olduğunu bilebilmek için erdemsiz toplum şekillerini bilmek gerekir.

Mutluluk meselesi gibi erdem de Fârâbî'nin eserlerinin pek çoğunda ısrarla ele aldığı önemli bir konudur. Fârâbî, özellikle el-Medinetü'l-Fadıla, Füsulü'l-Medeni, es-Siyasetü'l-Medeniyye isimli eserlerinde erdemli birey, erdemli toplum, erdemli kent ve erdemli bir dünya tasarımı geliştirmeye çalışır. Doğal çevre, doğal hayat ve sağlıklı yerleşim mekânlarıyla bu ortamlarda yaşayan mutlu birey ve erdemli toplum, Fârâbî'nin öncelikli meseleleri arasındadır. Erdemli toplum ideali günümüz insanın da özendiği ve özlemine duyduğu konuların başında gelmektedir.

İslâm felsefesinin tartışmasız kurucu filozofu olan Fârâbî, hemen hemen kendinden sonraki bütün düşünürleri az veya çok etkilemiştir. Hatta bütün İslâm felsefesi tarihinin Fârâbî felsefesinin genişletilmiş bir şerhi veya haşiyesi ya da dipnotu olduğunu söylersek çok da abartmış olmayız. O, felsefe, kelâm, mantık, musiki, ahlâk, siyaset felsefesi ve medeniyet düşüncesi alanlarında yazdığı eserleriyle geleceğin büyük İslâm düşünce evreninin küçük bir modelini oluşturmuştur. Ondandır gelenler, Fârâbî'nin ele aldığı her bir konuyu geliştirerek genişletmiştir. Her ne kadar doğrudan onun takipçisi olan bir ekol ortaya çıkmamışsa da her düşünür, az veya çok ondan bir şeyler almıştır.

Fârâbî'nin bin yüz sene önce üzerinde ısrarla durduğu bu konular, aslında tüm insanlığın temel konuları olduğu gibi çağdaş medeniyetin de ana sorunlarıdır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Fârâbî medeniyetlerin çocuğudur. Çünkü o, insanoğlunun ortaya koyduğu yüksek seviyedeki etkinliklerin özü, özeti, en önemlisi ve değerlisi olan medeniyet gerçeğinin ortaya çıktığı, oluşup geliştiği ve bütün dünyaya yayıldığı iki ana medeniyet havzasından Orta Asya'da dünyaya gelmiş, öğrenimini bu medeniyet havzasında tamamlayarak hayatının baharını burada geçirmiş ve gelecekteki büyük atılımlarına da burada başlamıştır. Bu büyük İslâm düşünürünün hayatının büyük bölümü ise Bağdat, Harran, Halep, Şam ve Kahire'nin de içinde yer aldığı Mezopotamya-Mısır medeniyet havzasında geçmiş ve bilim, düşünce, sanat ve medeniyet alanındaki ölümsüz eserlerini burada kaleme almıştır.

Bilindiği gibi insanlığın 12.000 yılı bulan uzun medeniyet hikâyesinin başlangıç noktası, “Bereketli Hilal” olarak adlandırılan bölgedir. Bereketli Hilal'in bir ucunda Yukarı Mezopotamya havzası yer alır. Bu havza, bugün Türkiye ile İran sınırında bulunan Ağrı ve Cudi dağlarının soğuk sularını, Bağdat ve Basra üzerinden Hint Okyanusu'nun sıcak sularıyla buluşturan Dicle-Fırat nehirlerinin beslediği, geniş ve verimli düzlüklerin uzandığı Mezopotamya ovalarıdır. Diğer ucunda ise Afrika'nın yüksek platolarından coşup gelen, görkemli Nil nehrinin alüvyonlarıyla hayat bulan muazzam Mısır medeniyet havzası yer almaktadır. Bu iki havzanın birbiriyle yakın teması sonucunda, ortaya çıkan kadim medeniyet hazineleri buradan dünyanın öteki bölgelerine özellikle de Batı dünyasına dağılıp yayılmıştır.

Fârâbî, Hint, Çin ve Orta Asya medeniyetlerinin tam da kesiştiği noktada yer alan Türkistan’ın Fârâb bölgesinde dünyaya gelmiştir. Burası, İskender’in Hint seferi sonrasında Doğu-Batı kültürlerinin birleşerek yeni sentezler oluşturduğu Helenistik kültürün odak noktası ve Çin Seddi’nden başlayarak bütün Batı Asya’yı aşip Avrupa içlerine kadar uzanan İpek Yolu’nun merkezinde yer alıyordu. Fârâbî bu merkezde oluşmuş bulunan kadim medeniyet birikimlerini özümseydikten sonra kırk yaşlarına doğru Mâverâünnehir, Horasan ve İran üzerinden geçerek İslâm medeniyetinin kalbinin attığı noktaya, Bağdat’a gelip yerleşmişti. Burada, antik Sümer, Babil, Yahudi, Süryani, Keldani kültürü ile tanışan büyük düşünür, buradan da Suriye bölgesine geçerek Şam ve Halep’te ilk İslam, Doğu Roma (Bizans) medeniyet havzasını görme imkânı bulmuştur. Buradan bir başka kadim medeniyet yurdu olan Mısır’a geçmiş ve muhtemelen Mısır medeniyetinin ölümsüz abidelerini de görmüştür.

Böylece o, evrensel uygarlığın hemen hemen bütün eserlerini izleyerek zamanına göre çok ileri, günümüzde de oldukça aktüel olan küresel bir medeniyet yaklaşımı oluşturup geliştirmiştir. Bu nedenle onun, bütün medeniyetleri ihata eden medeniyet anlayışı, özellikle üç büyük dinin (İslâm-Hristiyan-Yahudi) oluşturduğu medeniyet anlayışlarını derinden etkilemiştir. Yine aynı nedenle ölümünden bu yana her üç medeniyet havzasında onun izlerini sürerek günümüze kadar getirmemiz mümkün olmaktadır. Fârâbî, doğulu ve batılı, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan, klasik ve modern tüm düşünürleri etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Fârâbî’nin etkileri yalnız İslâm dünyasına münhasır kalmamış, bu büyük düşünürün özgün fikirleri, üç büyük medeniyet (İslâm-Hristiyan-Yahudi) üzerinden etkilerini sürdürerek günümüz Batı dünyasının metropollerine kadar uzanıp gelmiştir.

Fârâbî’nin Doğu ve Batı Dünyasındaki Etkileri

Fârâbî’nin başlattığı entelektüel hareket, Doğu İslâm dünyasında kısa zamanda gelişti ve çoğunluğu Horasan ve Mâverâünnehir kökenli düşünürlerin katkılarıyla İslâm düşüncesinde daha sonra “Altın Çağ” olarak ifade edilen bir dönemin başlamasına vesile oldu. Fârâbî çevresinden yetişenler, her ne kadar onun adına bir ekol oluşturmamışlarsa da Fârâbî sonrası dönemin önde gelen düşünürlerinin pek çoğu onun öğrencilerinin öğrencileri olmuşlardır. Bunlar arasında Bağdat’ta Yahya ibn Adiy’den ders almış bulunan Ebû Süleyman es-Sicistânî, Ebu Hayyân et-Tevhîdî, Ebû Bekir el-Kumsî, İsa ibn Ali ibn Zür’a, İbnü’s-Semh, İbnü’l-Hammâr, Ebu Muhammed el-Arûzî gibi saygın bilim ve düşünce adamları bulunmaktadır. Fârâbî düşüncesi, onun vefatından sonra özellikle mantık alanındaki çalışmalarıyla dikkat çeken Yakubi Hristiyan düşünür Ebu Zekeriyya Yahya ibn Adiy (öl. 974) tarafından devam ettirildi.

Şüphesiz ki Fârâbî’nin başta gelen öğrencisi ve en büyük takipçisi, onun başlattığı Meşşai felsefe geleneğini devam ettirmiş olan büyük İslâm filozofu ve hekimi İbn Sînâ’dır. İbn Sînâ, kendi oto biyografisinde Aristo’nun mantık ve tabiat bilimleriyle ilgili eserlerini okuyarak felsefi bilgisini geliştirmeye çalıştığını ancak Metafizik kitabını okuduğu halde

hiçbir şey anlamadığını nihayet kırk kez tekrarlayıp ezberlediğini fakat yine de konuyu kavrayamadığını, bu nedenle de ümitsizliğe düştüğünü bildirir. Garip bir tesadüf eseri olarak bir gün ikinci üzeri sahaflar çarşısından geçerken bir tellalın yüksek sesle bir kitabı satmaya çalıştığını, kendisi bu konunun anlaşılmaz olduğunu düşündüğü için kitabı almak istemediğini, ancak satıcının, “bu kitabı al, sana yarar, sahibi sıkıntıda olduğu için fiyatı çok ucuz, sana 3 dirheme veririm” demesi üzerine kitabı satın aldığını belirtir. İbn Sînâ, bu kitabın Fârâbî’nin Aristo’nun Metafiziği üzerine yazdığı kitap olduğunu, süratle eve dönüp kitabı okuduğunu, Aristo’nun kitabı daha önce ezberinde olduğu için kolayca anladığını ve buna şükretmek üzere fakirlere sadaka verdiğini nakleder.¹

Pek çok eserinde Fârâbî’den bahseden İbn Sînâ, el-Mübâhasât isimli eserinde şöyle der: “Ebu Nasr el-Fârâbî’ye gelince, ona büyük bir saygıyla inanmak gerekir. Öteki topluluklarla o bir meydanda yürümez. O, öncekilerin en önde gidenlerinden daha değerlidir.”²

Bizim tespit ettiğimize göre İbn Sînâ, Fârâbî’ye hayran olmanın ötesinde gençliğinde onun eserlerini bizzat okuyup etkisinde kalmış ve onlardan çıkardığı notları kitaplaştırmak kendine mal etmiştir. Bu da onun Fârâbî’nin görüşlerini ne kadar benimsediğini gösterir.

İbn Sînâ’nın hayatından bahseden klasik kaynaklar, onun, 21-22 yaşlarında iken Ebu-bekr el-Berkî isimli Harizm’li bir fakih’in isteği üzerine el-Birru ve’l-İsm adında bir eser yazdığını kaydederler. Bu ilginç eserin yazma nüshaları üzerine yaptığımız uzun bir araştırmada -ki henüz neşretmiş değiliz- gördük ki “el-Birru ve’l-İsm”in büyük bir bölümü Fârâbî’nin et-Tenbîh alâ Sebîli’s-Sa’âde³ isimli eserinden aynen, bir bölümü de yine Fârâbî’nin Fusûlu’l-Medenî⁴ isimli eserinden muhtelif paragraflarının ve pasajlarının seçilerek alınması suretiyle derlenip telif edilmiştir. Yine bizim tespitimize göre el-Birru ve’l-İsm”, İbn Sînâ’nın büyük bir yekûn tutan külliyyâtı içerisinde kendisinin adını bizzat kaydettiği birkaç eserinden biridir.⁵

Diğer taraftan gerek Kelâm, gerekse Tasavvuf ağırlıklı son dönem (Müteahhirûn) İslâm düşünce geleneğinin temel tezleri de Fârâbî felsefesinin devamı niteliğindedir. Büyük bilgin İmâm Gazzali’nin ve onun izinden giden fakih, müfessir Fahreddin er-Razi’nin Kelâm ağırlıklı düşünce sisteminin büyük bölümü, Fârâbî felsefesiyle doğrudan bağlantılıdır.

Fârâbî’nin Batı İslâm dünyasındaki etkileri de çok büyük olmuştur. Endülüslü düşüncesinin büyük temsilcileri İbn Tufeyl, İbn Bacce ve İbn Rüşd, onun fikirlerini Müslüman İspanya’da yaymakla kalmamışlar, bu fikirlerin Pyrene dağlarını aşarak kıta Avrupa’sına ulaşmasını da sağlamışlardır.

İbn Bâcce’nin 1269 tarihli ve 612 no’lu Escorial yazmaları arasında bulunan bir mecmua içerisinde yer alan Fârâbî’nin, Mantık külliyyatının İşaguci (Vr., 6-45), Perihermenias

¹ İbn Ebi Useybia, *Uyûnü’l Enbâ’ fi Tabakâti’l Etibbâ*, 438.

² İbn Sînâ, *el-Mübâhasât*, 375. (Neşr, Muhsin Bîdârfer), Tahran 1413.

³ Fârâbî, *et-Tenbîh alâ Sebîli’s-Sa’âde* (Neşr, Sahbân Halîfât), 190-198; 205-208.

⁴ Fârâbî, *Fusûlu’l-Medenî* (Neşr, Douglas Morton Dunlop), 103-136.

⁵ Bkz: Bekir Karlığa, *Un Nouveau Traité d’Ethiques d’İbn Sînâ Inconnu jusqu’à nos Jours* (Avicenna and his Heritage), 21-35, Leuven University Press, Belgium 2002.

(Vr., 45-48), Önermeler (Vr., 71-98), Kategoriler (Vr., 111-124, bölümlerine talikler (notlar) yazdığı görülmektedir.⁶

Risâletü'l-Veda isimli eserinde de Fârâbî'nin ahlakla ilgili konularda çok önemli bilgiler verdiğini belirten İbn Bâcce, filozofun Akıl ve Birlik risalelerinden alıntılar yapmaktadır. İbn Bâcce, temel felsefesini dile getirdiği Tedbîrü'l-Mütevahhid isimli başyapıtını da Fârâbî'nin medenîyet görüşlerinin yer aldığı el-Medînetü'l-Fâdıla, es-Siyâsetü'l-Medenîyye ve Fusûlü'l-Medenî isimli eserlerine dayandırır. İttisal ve mutluluk konusundaki görüşleri de çoğunlukla Fârâbî'nin bu konudaki görüşlerine dayanmaktadır.⁷

Büyük İslâm düşünürü İbn Rüşd, felsefi ve bilimsel paradigmasını, daha çok devrin hâkim düşüncesi olan Aristocu felsefeyi doğru ve aslına uygun olarak yeniden sistemleştirme fikrî üzerine inşa ettiğinden ötürü kendinden önceki Yeni Eflatuncu, sudurcu ve teosofik Meşşâî felsefenin yerine realist ve rasyonalist Aristo felsefesini ihya etmeye çalışmıştır. Bu noktada çok eleştirdiği İmâm Gazzâlî kadar, zaman zaman da ondan daha acımasızca İbn Sînâ'yı eleştirir. Buna mukabil bazı eserlerine şerhler yazdığını gördüğümüz⁸ Fârâbî'nin görüşlerine saygı duymakla kalmaz, mantık, metafizik, ahlak ve siyaset konusundaki görüşlerini büyük ölçüde benimser. Başta Tehâfütü't-Tehâfüt ve Faslu'l-Makâl gibi eserleri olmak üzere ona pek çok atıflarda bulunur.

Eflatun'un Devlet diyalogunda ele aldığı konuları açıklamaya çalışan İbn Rüşd, çoğunlukla Fârâbî'nin erdemli kent ve medeniyet anlayışı ile karşılaştırmalar yapar. Adını çok az zikretse de dile getirdiği hususların çoğunun Fârâbî'nin görüşleri olduğunu görebiliyoruz. İbn Rüşd, Eflatun'un Devlet diyalogunun özetini şerh etmeden önce, medenî ilimlerin konusuyla ilgili bilgiler verir. Bu çerçevede Fârâbî'nin de ifade ettiği şekilde, bu ilmin konusunun kişiden sadır olan iradi fiiller, ilkesinin de irade ve seçme olduğunu bildirir. Sonra bu ilmin iki kısma ayrıldığını, birisinin meleke, iradi fiiller ve güzel alışkanlıklar; diğerinin ise bu niteliklerin kişide yer etmesi olduğunu belirterek Fârâbî gibi kent ile insan bedeni arasında paralellikler kurar. Aynı zamanda Fârâbî'nin insani yetkinliğin, nazari yani akli erdemler, fikrî yani ilmi erdemler, ahlaki erdemler ve pratik sanatlar olmak üzere dört çeşit olduğunu belirten görüşünü de olduğu gibi tekrarlar.⁹

Fârâbî'nin, Hristiyan Batı dünyasında etkileri de İslâm dünyasındaki etkilerinden daha az değildir. Özellikle ünlü Yahudi hahamı ve düşünürü İbn Meymun (Maimonides) üzerinde çok etkili olmuştur. Onun aracılığıyla da Yahudi düşünürler, Fârâbî'nin fikirleri çerçevesinde düşüncelerini geliştirmeye çalışmışlardır. İbn Meymun (Maimonides) özellikle Fârâbî'nin Mantık ile ilgili görüşlerine önem verdiği için, onu takip eden İbrani düşünürler de daha çok Fârâbî'nin Mantık ile ilgili görüşlerine büyük ilgi göstermişlerdir. Hatta İbn Meymun'un (Maimonides): “Mantık hakkındaki eserlere gince, sadece Ebu Nasr

⁶ Macid Fahri, *Resâilu İbn Bâcce el-İlâhiyye*, 16-17, Beyrut 1991.

⁷ Macid Fahri, *age*, 23.

⁸ Bkz. Bekir Karlığa, *Batı'yı Aydınlatan İslâm Düşünürü İbn Rüşd*, 63. İstanbul 2014.

⁹ İbn Rüşd, *ed-Daruri fi's-Siyâse, Muhtasarı Kitabü's-Siyâse li Eflatun*, 72-74 (İbraniceden Arapçaya çeviren: Ahmed Şahlan), Beyrut 1998.

el-Fârâbî'nin eserlerinin çalışılması yeterlidir. Onun tüm eserleri kusursuz ve mükemmeldir. O eserler incelenmeli ve araştırılmalıdır. Çünkü o, büyük bir adamdır” dediği nakledilir.¹⁰

Ortaçağ Hristiyan düşüncesinin önde gelen isimleri Büyük Albert ve onun öğrencisi Saint Thomas aracılığıyla Latin dünyasında da etkili olduğunu gördüğümüz düşünürün fikirlerinin on sekizinci yüzyıla kadar Batı dünyasında yaygın olduğu görülmektedir.

Ortaçağ'da, Arapçadan Latinceye tercümelerin başlamasıyla birlikte, batılı araştırmacıların ilgisini çeken düşünürlerin başında yer alan Fârâbî'nin eserlerinden -mevcut bilgilerimize göre- 9 tanesi Latinceye, 27 tanesi de İbraniceye çevrilmiştir. Bugün Fârâbî'nin Arapça orijinali kaybolmuş bulunan bazı eserlerini biz, ancak İbranice ve Latince çevirilerinden ya da İbrani harfleriyle yazılmış Arapça metinlerinden okuma imkânı buluyoruz.

Sonuç

Fârâbî, Antik Yunan mirasını özellikle Aristoteles üzerinden yeniden yorumlayarak İslâm felsefesi geleneğine taşıyan ve bu geleneğe özgün bir sistem kazandıran kurucu bir filozoftur. Orta Asya'dan başlayıp Bağdat, Harran, Şam, Halep ve Kahire'ye uzanan hayat serüveni, onu yalnızca teorik bir düşünür olmaktan çıkarp farklı medeniyet havzalarını tanıyan, bunlar arasında sentezler geliştiren evrensel bir bilge konumuna taşımıştır. Bu coğrafi ve kültürel dolaşım, onun medeniyet tasavvurunun kozmopolit ve kapsayıcı karakterini açıklayan önemli bir arka plan sunmaktadır.

Makalede görüldüğü üzere Fârâbî, mutluluk (sa'âdet) ve erdem kavramlarını hem bireysel hem de toplumsal düzlemde merkezi bir konuma yerleştirmektedir. *et-Tenbîh alâ Sebîli's-sa'âde* ve *Tahsilü's-sa'âde* gibi eserlerinde mutluluğun psikolojik, ahlâkî ve metafizik boyutlarını ayrıntılı biçimde tahlil etmekte; bireyin yetkinleşmesini, aklın olgunlaşması ve erdemlerin yerleşmesiyle irtibatlandırmaktadır. *el-Medînetü'l-fâdila*, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* ve *Fusûlü'l-Medenîde* ise erdemli bireyden erdemli topluma ve oradan da erdemli kente uzanan bir siyaset ve medeniyet teorisi geliştirmekte; gerçek mutluluğun ancak erdemli bir sosyal ve siyasal düzen içinde mümkün olacağını savunmaktadır.

Fârâbî'nin etkisi, İslâm düşünce tarihinin hemen bütün ana damarlarında gözlemlenmektedir. İbn Sînâ'nın metafizik kurulumunda, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî'nin kelâmî tartışmalarında, İbn Bâcce, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd'ün siyaset ve medeniyet tasavvurlarında Fârâbî'nin izleri açıkça takip edilebilmektedir. Özellikle İbn Sînâ'nın Fârâbî'nin eserlerinden hareketle kendi sistemini olgunlaştırmış olması, Fârâbî'yi yalnızca “öncü” değil, aynı zamanda sonraki felsefi inşaların üzerinde yükseldiği bir “temel referans” haline getirmektedir.

Yahudi ve Latin Hristiyan dünyasında ise Fârâbî, mantık ve metafizik alanındaki çalışmalarıyla kalıcı bir etki bırakmıştır. İbn Meymûn (Maimonides) başta olmak üzere pek

¹⁰ Moses Maimonides (Musa İbn Meymun), *The Guide for the Perplexed*, (Ter: Salomon Pines, Giriş, IX), Chicago London 1963; nakleden: Deborah L. Black, Fârâbî (Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leeman, *İslam Felsefesi Tarihi* içinde) I, 230.

çok Yahudi düşünürü, Fârâbî'nin mantık anlayışını içselleştirmiş; Latinceye yapılan tercüme yoluyla Ortaçağ skolastik düşüncesi de Fârâbî'nin kavramsal yaklaşımından beslenmiştir. Böylece Fârâbî'nin düşüncesi, yalnız İslâm medeniyeti içinde değil, üç büyük dinin (İslâm–Hristiyanlık–Yahudilik) oluşturduğu geniş medeniyet coğrafyasında yankı bulmuştur.

Sonuç olarak, Fârâbî'nin mutluluk, erdem ve erdemli şehir tasarımı etrafında geliştirdiği medeniyet anlayışı, günümüz dünyasının krizlerle örülü sosyal, siyasal ve kültürel gündemi açısından da önemli imkânlar taşımaktadır. Küresel ölçekte adalet, özgürlük, anlam arayışı ve birlikte yaşama problemlerinin yoğunlaştığı bir çağda Fârâbî'nin erdem merkezli medeniyet perspektifi, hem teorik hem de pratik düzeyde yeniden okunmaya ve tartışılmaya değer görünmektedir.

Kaynakça

- Fârâbî, Ebû Nasr, *el-Medînetü'l-fâdıla*, nşr. Albert N. Nader, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1993.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, nşr. Fawzî Mitrî Neccâr, Dârü'l-Meşrik, Beyrut 1964.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Fusûlü'l-Medenî*, nşr. D. M. Dunlop, Cambridge University Press, Cambridge 1961.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Tahşîlü's-sa'âde*, nşr. Ca'fer Âl-i Yâsîn, Mecma'u'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Necef 1981.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *et-Tenbîh alâ Sebîli's-sa'âde*, (çeşitli neşirler içinde).
2. İkincil Kaynaklar
- Davutoğlu, Ahmet, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), c. ..., TDV Yay., İstanbul, ts.
- Fakhry, Majid, *Al-Farabi, Founder of Islamic Neoplatonism: His Life, Works and Influence*, Oneworld, Oxford 2002.
- Mahdi, Muhsin, *Alfarabi and the Foundation of Islamic Political Philosophy*, University of Chicago Press, Chicago 2001.
- Najmabadı, M., *Fârâbî ve Felsefesi* (trc. ...), ... Yay., İstanbul, ts.
- İBN SÎNÂ, “el-Birru ve'l-İsm”, *Rasâil İbn Sînâ* içinde, nşr. ..., ..., ts. (Fârâbî etkisinin görülmesi bakımından).
- Taylor, Richard C., “Al-Fârâbî, Ibn Sînâ and Averroes on Intellect”, *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy* içinde, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Goodman, Lenn E., *Jewish and Islamic Philosophy: Crosspollinations in the Classic Age*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1999 (özellikle Maimonides–Fârâbî ilişkisi için).